संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – X

M. R. DWARAKANATH

Beginning with this issue, we will develop our vocabulary through the study of a text rather than words in isolation. We will start with श्री भगवद्गीता chapter II. The study will be limited to the language and not the philosophical or spiritual implications as they are beyond the author and the scope of these units.

The format will include the original verse followed by word decomposition and rearrangement to bring related words together. Compound words will be hyphenated. The meaning and delineation of parts of speech will be given next.

Genders are shown as [m,f,n;] cases as [N,A,I,D,Ab,G,L,V;] numbers as [s,d,p;] persons as [1p,2p,3p;] tenses as [prt,pt,ft;] moods as [im,pm,sm,bm] and participles as [prp,pap,ppp.] The participles are present, past active and past passive. The indeclinables are shown as [I.]

॥ श्री भगवद्गीता – सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

सञ्जय उवाच । सञ्जयः उवाच ।

Sanjaya [m,N,s] (सञ्जयः) spoke[pt]: (उवाच √वच् – द्वित्वा लिट्)

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तं इदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

मधु–सूदनः तथा कृपया आविष्टं अश्रु–पूर्णा–आकुल–ईक्षणं विषीदन्तं तं इदं वाक्यं उवाच ॥

The slayer[m,N,s] (सूदनः) of Madhu, a demon (मधु) spoke[pt] (उवाच √वच्) this[n,N,s] (इदं) speech[n,N,s] (वाक्यं) to him[m,A,s] (तं) who had thus[I] (तथा) become overcome[ppp,m,A,s] (आविष्टं) by compassion[f,I,s] (कृपया) who was despairing[prp,n,A,s] (विषीदन्तं) and whose eyes[n,A,s] (ईक्षणं) were filled[ppp] (पूर्णा) with tears (अश्रु) and were agitated (आकुल) ।

श्री भगवान् उवाच ।

The Lord [m,N,s] (श्री भगवान्) spoke: (उवाच)

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं अकीर्तिकरमर्जुन ॥

अर्जुन कुतः त्वा कश्मलं इदं विषमे समुपस्थितम् अनार्य–जुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं ॥

Oh Arjuna[m,V,s] (अर्जुन) whence[I] (कुतः) this [n,A,s] (इदं) timidity[n,A,s] (कश्मलं) of you[m,A,s] (त्वा) has arisen[ppp,n,A,s] (समुपस्थितं) during difficulty[n,L,s] (विषमे) This is not (न) fit[ppp,n,A,s] (जुष्टं) for a nobelman, (आर्य) does not lead to heaven[n,A,s] (अस्वर्ग्यं) and brings disgrace[n,A,s] (अकीर्तिकरम्)

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥

पार्थ क्लैब्यं मा गमः स्म । एतत् त्वयि न उपपद्यते । परंतप क्षुद्रं हृदय–दौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ ॥

Oh Arjuna[m,V,s] (पार्थ) do not[I] (मा) take the path (गमः स्म) of cowardice[n,A,s] (क्लैब्यं) । This [n,N,s] (एतत्) does not (न) befit [prt,3p,s] (उपपद्यते √उप–पद्) you [L,s] (त्वयि) । Oh destroyer of enemies [m,V,s] (परंतप) having abandoned[gerund] (त्यक्त्वा) this [n,N,s] (एतत्) wretched[n,A,s] (क्षुद्रं) weakness of heart [n,A,s] (हृदयदौर्बल्यं) arise! [im,2p,s] (उत्तिष्ठ √उत्–स्था) ॥

अर्जुन उवाच । अर्जुनः उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

मधु–सूदन अरि–सूदन कथं अहं पूजा–अर्हौ भीष्मं च द्रोणं संख्ये इषुभिः प्रतियोत्स्यामि ॥

Oh slayer of Madhu / enemies[n,V,s] (मधुसूदन अरिसूदन) how[I] (कथं) am I[N,s] (अहं) to fight[ft,1p,s] (प्रतियोत्स्यामि √प्रति–युध्) the venerable(deserving of worship)[m,A,d] (पूजार्हौ) Bheesma[m,A,s] (भीष्मं) and[I] (च) Drona[m,A,s] (द्रोणं) with arrows[m,I,p] (इषुभिः) in combat[n,L,s] (संख्ये) ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥

हि महानुभावान् गुरून् अहत्वा इह लोके भैक्षं अपि भोक्तुं श्रेयः । तु गुरून् हत्वा रुधिर–प्रदिग्धान् अर्थ–कामान् भोगान् इह एव भुञ्जीय ॥

Indeed[I] (हि) not slaying[ger] (अहत्वा) noble[m,A,p] (महानुभावान्) gurus[m,A,p] (गुरून्) and even[I] (अपि) to eat[inf] (भोक्तुं) here[I] (इह) in this world[m,L,s] (लोके) through beggary[n,A,s] (भैक्ष्यं) would be better[] श्रेयः । However[I](तु) having killed[gerund] (हत्वा) the gurus[m,A,p] (गुरून्) in this manner[I] (एव) bloodsmeared[m,A,p] (रुधिरप्रदिग्धान्) desiring wealth[m,A,p] (अर्थकामान्) pleasures[m,A,p] (भोगान्) I should enjoy[pm,1p,s](भुञ्जीय √भुज्) here[I] (इह)॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामः
तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥

न एतत् विद्मः कतरत् नः गरीयः च यद्वा जयेम यदि नः जयेयुः वा । ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः यान् एव हत्वा न जिजीविषामः ॥

This[n,N,s] (एतत्) we know[prt,1p,p] (विद्मः) not[I] (न) which of the two[n,A,d] (कतरत्) is better (गरीयः) for us [D,p] (नः) whether [I](यद्वा) we should win[pm,1p,p] (जयेम √जि) or[I] (वा) if[I] (यदि) they should win[pm,3p,p] (जयेयुः √जि) over us[A,p] (नः)। They[m,N,p] (ते) sons of Drtarashtra[m,N,p] (धार्तराष्ट्राः) standing [ppp,m,N,p] (अवस्थिताः) in front[n,L,s] (प्रमुखे) whom[m,A,p] (यान्) indeed[I] (एव) having killed[gerund] (हत्वा) we do not (न) wish to live[prt,1p,p] (जिजीविषामः) ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥

कार्पण्य–दोष–उपहत–स्वभावः धर्म–संमूढ–चेताः त्वां पृच्छामि यत् श्रेयः स्यात् तत् मे निश्चितं ब्रूहि अहं ते शिष्यः मां प्रपन्नां त्वां शाधि ॥

One whose self is overcome by the bane of pity[m,N,s] (कार्पण्य–दोष–उपहत–स्वभावः) and whose mind is confused about Dharma[m,N,s] (धर्मसंमूढचेताः) I ask[prt,1p,s] (पृच्छामि √प्रच्छ्) you[A,s] (त्वां) what[n,N,s] (यत्) should be[pm,3p,s] (स्यात् √अस्) better (श्रेयः) । Please tell[im,2p,s] (ब्रूहि √ब्रू) me[A,s] (मां) that[n,A,s] (तत्) decisively[I] (निश्चितं) I[n,s] (अहं) your[G,s] (ते) student[m,N,s] (शिष्यः) । Please command[im,2p,s] (शाधि √शास्) him who is prostrating[ppp,A,s] (प्रपन्नं) to you[A,s](त्वां) ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥

हि यत् इन्द्रियाणां उत् शोषणं शोकं मां अपनुद्यात् न पश्यामि । भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यं च सुराणां आधिपत्यं अपि अवाप्य ॥

Indeed[I] (हि) this sorrow[m,A,s] (शोकं) which dries up[ppp,m,A,s] (उच्छोषणं) my[G,s] (मम) senses[m,G,p] (इन्द्रियाणां) I do not[I] (न) see[prt,1p,s] (पश्यामि √दृश्) what[n,A,s] (यत्) would dispel[pm,3p,s] (अपनुद्यात् √नुद्) even[I] (अपि) if having obtained[gerund] (अवाप्य) on earth[f,L,s] (भूमौ) unchallenged[n,A,s] (असपत्नं) prosperous[n,A,s] (ऋद्धं) kingdom [n,A,s] (राज्यं) and lordship[m,A,s] (आधिपत्यं) over the gods[m,G,p] (सुराणाम्)॥

२ वृत्तयः – **Expositions / Glosses**

२–१ कृद्वृत्ति – **Participles etc.**

२–१–१ भविष्यत् कृदन्तः – **Future participle**

The future participle can be either active or passive. This participle indicates what is likely to happen or what one wants to do in the future.

२–१–२ कर्तरि भविष्यत् कृदन्त रचना– **FAP Formation**

In परस्मैपद the future active participle is formed by dropping the इ of 3rd person, singular ऌट् ।

गम् – (गमिष्यति) गमिष्यत् । पत् – पतिष्यत् । कृ – करिष्यत् । श्रु – श्रोष्यत् ।

The declension follows मरुत्, नदी वा जगत् ।

२–१–३ कर्मणि भविष्यत् कृदन्त रचना – FPP Formation

The आत्मनेपद future active/passive participle is formed from the 3rd person singular लट् by replacing ते with मान ।

युध् – योत्स्यमान । जन् – जनिष्यमान ।

The declension follows राम, रमा वा फल ।

२–१–४ परोक्षभूत कृदन्तः –Past perfect participle

This participle is of relatively rare occurrence. The participle is formed by simply adding वस् (वंस्) to the root.

विद् – विद्वांस् – विद्वस्, विदुषी, विद्वस् ।

सद् – सेदिवस्, सेदुषी, सेदिवस् ।

स्था – तस्थिवस्, तस्थुषी, तस्थिवस् ।

३–२ समासः - Compounds

समसनं समासः ।Throwing (अस्) together or joining together of words is समासः ।

Let us consider the word अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।This is a compound of 4 words - अश्रु, पूर्णं, आकुलं, ईक्षणम् । The same meaning could have been conveyed by अश्रुणा पूर्णं आकुलं ईक्षणम् ।The latter is the decomposition of the compound called: विग्रह (वाक्य) । The principal word, placed at the end, is ईक्षणं and the rest modify this. This compound belongs to the तत्पुरुष (तस्य परुषः) category.

३–२–१ तत्पुरुष समासः

This is perhaps the most ubiquitous compound. It has many sub-categories: समानाधिकरण (कर्मधारय,) व्यधिकरण, नञ्, प्रादि, उपपद, etc.

३–२–१–१ समानाधिकरण (कर्मधारय)

As the name indicates, this compound links two words that are in case apposition. Because the final word can take any case termination, we will place it in the nominative for convenience. This implies the other word be also in the nominative. This compound is used for qualification (adjective,) comparison, simile, metaphor etc.

आकुलं ईक्षणं – आकुलेक्षणं । शीतं उदकं – शीतोदकं । उत्तमः पुरुषः – पुरुषोत्तमः । Adj. + noun or noun + adj । शीतं उष्णं – शीतोष्णं । Adj. + adj.

में इव श्यामः – मेंश्यामः । पुरुषः व्याघ्रः इव – पुरुषव्याघ्रः । Simile

विद्या एव धनं – विद्याधनं । शोक एव अग्निः – शोकाग्निः । Metaphor

गङ्गा इति नदी – गङ्गानदी । मेरुः इति पर्वतः – मेरुपर्वतः । Names and objects

३–२–१–२ द्विगुः

This a special case of कर्मधारय where the adjective is a numeral.

द्वयोः गवोः समाहारः – द्विगु । नवानां रात्रीणां समाहारः – नवरात्रम् । पञ्चानां पात्राणां समाहारः – पञ्चपात्रम् ।

४ तिङन्तप्रकरणम् – Verbs / Conjugation

४–१ उपसर्गाः – Verbal prefixes

We noted earlier that there are nearly 2000 primitive verbal roots in Sanskrit. This number is greatly increased by the appending of prefixes known as उपसर्गाः ।

There are 18 generally accepted उपसर्गाः but multiple उपसर्गाः may be prefixed to a root. These उपसर्गाः can be given a general meaning but the meaning of the combined उपसर्ग + धातु may be algorithmic or can be radically different. Sometimes the उपसर्ग does not alter the meaning significantly. The पद of the compounded root can be different from that of the simple root. The following table illustrates how the meaning changes. (The meanings are representative.)

अति	Beyond	अतिगच्छति	Pass away
अधि	Above	अधिगच्छति	Obtain
अनु	Follow	अनुगच्छति	Follow
अन्तर्	Inter	अन्तर्गच्छति	go between

अप	Away	अपगच्छति	Escape
अभि	Toward	अभिगच्छति	Approach
अव	Down	अवगच्छति	Understand
आ	Back	आगच्छति	Come
उत्	Up	उद्गच्छति	Rise
उप	Near	उपगच्छति	Approach
नि	In	निगच्छति	Attain
निर्	Away	निर्गच्छति	Depart
परा	All round	परागच्छति	Surround
परि	Also	परिगच्छति	Spread
प्र	Forward	प्रहरति	Strike
प्रति	Towards	प्रतिगच्छति	Return to
वि	Anti	विगच्छति	Vanish
सम्	Together	संगच्छति	Encounter

Examples of multiple उपसर्गाः ।

अभ्यागच्छति – approach. अभ्युपगच्छति – agree. पर्यागच्छति – complete. समधिगच्छति – study or acquire. समुपतिष्ठति – befall or occur. समभिव्याहरति – associates with.

Examples of change in पद ।

रम् (आ) – विरम् (प) । जि (प) – विजि (आ) । स्था (प) – समवस्था (आ) । दा (उ) – उपादा (आ) ।

Exercises:

1. Form the समास वा विग्रह ।

महान् राजा । पुण्यं उदकं । चन्द्रः इव वदनं । राजा ऋषि इव । दशरथः इति महान् राजः । महती नदी । पञ्चानां अङ्गानां समाहारः । अष्टानां अध्यायानां समाहारः ॥ महालक्ष्मी । षड्वर्गः । विद्याधनम् । नरसिंहः । वटवृक्षः ॥

Sanskrit Crossword #10

(One syllable per box)

Clues Across:

1 Quick, fast (adj)

4 Without (ind)

5 A thousand names

6 Tiny, insignificant

8 Thief

10 Hall, Pavilion

11 Easy, simple

12 A dark colored horse

13 For people (dative)

Clues Down:

2 Streaming

3 Oozing out

4 Sad

6 A leader

7 Brahma- born of lotus

8 Gold - purified by heat

9 Ocean - abode of gems

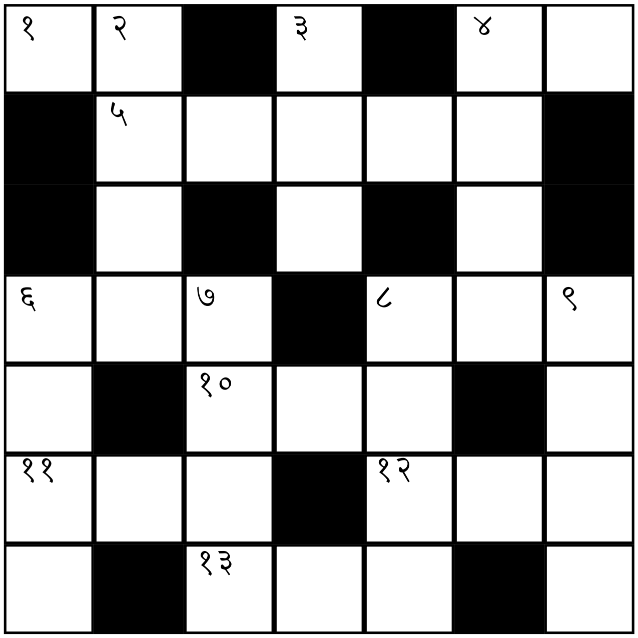

Solutions to Exercises from Unit -9

1. तर्जयाञ्चक्रे । गणयामास ॥

2. मया गमनीयम् (गन्तव्यम्, गम्यम्) । त्वया फलानि स्वाद्यानि । राजा सचिवेन स्तोतव्यः । आज्यं अध्वर्यूभिः होतव्यम् । तपः ब्राह्मणैः करणीयम् ॥

3. Solution to crossword # 9

१ कुज । ४ पत्र । ५ महाभारत । ६ अग्निभु । ८ सलिल । १० जङ्गमा । ११ पतङ्ग । १२ चारण । १३ मकर ॥ २ जमदग्नि । ३ आभास । ४ पतञ्जलि । ६ अतिप्रृ । ७ भुजङ्गम । ८ समाचार । ९ लक्ष्मणस्य ॥